

Stefan Bollmann

**Vrouwen
die
schrijven
leven
gevaarlijk**

Met een inleiding door
Kristien Hemmerechts

AMSTERDAM UNIVERSITY PRESS

Vrouwen die schrijven leven gevaarlijk

Amsterdam
University
Press

Amsterdam
University
Press

STEFAN BOLLMANN

Vrouwen die schrijven leven gevaarlijk

Met een inleiding door
Kristien Hemmerechts

AUP

Amsterdam
University
Press

Oorspronkelijke uitgave: Stefan Bollmann, *Frauen, die schreiben, leben gefährlich* © Elisabeth Sandmann Verlag GmbH, München, 2006

Vertaald door: Ralph Aarnout en Ruud van der Helm
Vertaling © Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2018

Afbeelding omslag: Hermann Fenner-Behmer, *De quoi écrire*, olie-
verfschilderij, 93 × 73 cm, privécollectie (1890)
Vormgeving omslag: Kok Korpershoek
Vormgeving binnenwerk: Sander Pinkse Boekproductie

ISBN 978 94 6372 420 3
NUR 611

Uitgeverij AUP is een imprint van Amsterdam University Press.

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j^o het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Amsterdam
University
Press

Inhoud

- 7 Scherpe pennen
door Kristien Hemmerechts
- 17 De kaart van de tedere liefde
De bakermat van schrijvende vrouwen
- 27 Herenhuizen en damessalons
Tegengestelde gevoelswerelden
- 44 Van bergweide tot Villa Kakelbont
De ontdekking van het kind-zijn
- 55 Schrijven om te leven, leven om te schrijven
Op het excentrieke pad
- 79 Schrijven als verzet
Over dapperheid
- 86 Parijs – New York
De uitvinding van het leven
- 104 Liefde en kunst zijn internationaal
Vrouwen in de wereldliteratuur
- 129 De strijd met de engel
door Stefan Bollmann
- 175 Fotoverantwoording

admirable occurences de la France
alonge ceste paix soule que
me bi pourroit, trop tost ceste
sambit qu'on laissent s'esbahir
este me d'assurant que qu
leur rien est pour la ca
narr. La sa partie. C'est de p
d'ibbi de vous dire que si m
prenez en reputation que
protestat que est furent au
s'annonceaux fraibles. Car s
nos bontes leur fussent
eroient y du Roy adousant
me me manda de par 60
ne fure me roit la premiere
demanderoit bien les
non de th'unt pr'ib
meis la curvite qui me
ctrans. A au de bonhar
l'ange que
me de Pa

Amsterdam
University
Press

Scherpe pennen

Jane Austen deed het in het geniep. Ze ging zitten aan een tafel in een kamer waarvan de deur piepte, en als ze het gepiep hoorde, stopte ze haar schrift in een lade weg. Of het vel papier. En als ze toch werd betrapt, dan hield ze vol dat ze een boodschappenlijstje aan het maken was. Zo wil het althans de legende, die misschien onbetrouwbaar is.

Waarheid of fictie, de piepende deur en het boodschappenlijstje bewijzen dat Jane Austen geen buitenbeentje wilde zijn. Het was veiliger en gezelliger om gewoon Jane te zijn. Tante Jane en zus Jane en ongetrouwde dochter Jane, die heel haar leven met haar ook al ongetrouwde zus Cassandra samen in één bed sliep, want dat was gebruikelijk in die tijd. Maar haar ouders en broers en zus wisten natuurlijk wel dat ze schreef. Heel vroeg al was ze ermee begonnen. Er was geen televisie of internet, dus enter-tainde zij haar familie met verhalen en toneelstukjes en poppenkast. Veel van wat ze las, vond ze belachelijk en dus schreef ze parodieën. Nog belachelijker vond ze het gedrag van de volwassenen in haar omgeving. Daarom zette ze hen te kakken. Ze had een nietsontziend oog, een scherp oor, en een nog scherpere tong of liever: pen.

Ook Virginia Woolf greep al vroeg naar de pen. Zij en haar broers en zussen stelden zelf een krantje samen, *Hyde Park Gate News*. En de zusjes Brontë schreven in hun kindertijd samen met hun broer fantastische verhalen over exotische koninkrijken. De piepjonge schrijfsters werden niet aangemoedigd en ook niet ontmoedigd. Het hoorde erbij, zoals een dagboek of een briefwisseling en vandaag

Virginia Woolf Omstreeks 1900

Amsterdam
University
Press

een blog. Ik kan me voorstellen dat hun ouders zeiden: laat ze maar schrijven, dan zijn ze bezig. Het houdt ze van de straat.

Mijn zus en ik deden het ook: we schreven een stukje en voerden het op. Of we leerden een gedicht uit het hoofd en droegen het voor. Mijn ouders deden hun best om hun gezicht in de plooi te houden. Het was een onschuldig tijdverdrijf voor kinderen. Grappig, en absoluut ongevaarlijk.

Maar ik had ook een geheim dagboek. Daarin schreef ik wat voor niemands ogen was bestemd. Soms brak me op school het angstzweet uit: had mijn moeder het gevonden? Las ze de geheime woorden? Zou ze voortaan weten wat ik echt dacht? En mocht ik wel denken wat ik dacht? Maar die woorden moesten aan het papier worden toevertrouwd. Het was sterker dan mezelf. En ook sterker dan de angst. Altijd hield ik de oren gespist als ik erin schreef, klaar om het dicht te klappen en weg te moffelen. Niet ik was gevaarlijk, maar de woorden waren dat. Ze verschroei- den het papier.

Later, toen het 'echte' schrijven begon, deed ik dat opnieuw in het geniep. In een notitieboekje. In de trein. Onderweg naar mijn werk. Alsof ik me overgaf aan een geheime zonde. Iets wat het daglicht niet kon verdragen. Maar vervolgens publiceerde ik wat ik schreef. Ik werd een publieke vrouw. Een beschreven blad. Een vrouw met een verleden. Allemaal dingen waarvan me op het hart was gedrukt ze te vermijden. Vaak zat mijn dochttertje bij me op schoot terwijl ik schreef. Ik kan me niet voorstellen dat ze in die tijd niet veel liever een niet-schrijvende moeder had gehad. Eentje die gezellig op de bank zat te breien. Zelf was ik graag twee vrouwen geweest: één die schreef en één die speelde met mijn kind. Ik zou nog altijd graag twee vrouwen zijn: eentje die leeft en eentje die schrijft.

Soms vind ik het eerder zielig dan gevaarlijk: altijd met een boekje in een hoekje; nooit zonder pen of papier. Nooit lui.

In haar vuistdikke boek *Slip-Shod Sibyls* uit 1995 citeert Germaine Greer de dichteres Jeni Couzyn, die in de jaren zestig noteerde: ‘Als jonge vrouw was ik me pijnlijk bewust van het lange lijstje schrijfsters die ik bewonderde én die zelfmoord hadden gepleegd: Sylvia Plath, Anne Sexton, Ingrid Jonker, Eva Royston, Marina Tsvetajeva. Ik kwam tot de overtuiging dat ik moest kiezen tussen “geluk” (een gezin, een man, kinderen) en poëzie. Als ik voor geluk koos, zou ik niet kunnen schrijven. Koos ik voor het schrijverschap, dan zou ik zelfmoord plegen.’ En ook Sylvia Plath was ervan overtuigd dat er gekozen moest worden. Ze zag haar leven als een vijgenboom: één vijg was een gezin, een andere was een carrière als dichter, een derde een docentschap, een vierde wereldreizen. Omdat ze niet kon of wilde kiezen, zat ze onder de vijgenboom te verhonteren. De vijgen werden rot en vielen op de grond.

*Niet ik was gevaarlijk, maar de woorden waren dat.
Ze verschroelden het papier.*

Greer schrijft: dichters hadden het vroeger zo moeilijk omdat ze het zonder rolmodellen moesten stellen. Er was niemand die voor hen het pad had geëffend, niemand aan wie ze zich konden spiegelen. Ze putten inspiratie uit hun trauma's en frustraties. Hoe beter hun poëzie, hoe dieper ze zich in hun ellende moesten wentelen. Woede en pijn als drijvende kracht van een schrijverschap. Althans volgens Germaine Greer, die met grote instemming dichteres Stevie Smith citeert: ‘Waarom laat mijn Muze zich

alleen horen wanneer ik ongelukkig ben? Liever gezegd: ik luister alleen wanneer ik ongelukkig ben.' Goddank beschikte Smith over een forse portie zelfspot. Haar beroemdste regel luidt: 'Not waving but drowning', verwijzend naar een man die in de zee uitgeput de hand opsteekt om hulp te vragen. Maar iedereen denkt dat hij vrolijk wuift, en daarop verdrinkt hij.

Sylvia Plaths woede liet zich niet relativëren of bespotten. Ongetwijfeld zou ze aan het moorden zijn geslagen als ze niet zichzelf van kant zou hebben gemaakt. Wat is zelfmoord anders dan woede die het slachtoffer op zichzelf botviert? In haar dagboek liet ze er geen twijfel over bestaan: 'I have a violence in me that is hot as death blood. I can kill myself or – I know it now – even kill another.' En haar schitterende gedicht 'Lady Lazarus' eindigt met de regels 'Beware/ Beware/ Out of the ash I rise/ with my red hair/ And I eat men like air.' Ik vermorzel mannen!

'Luister,' zei een professor Engelse literatuur tegen me, 'het is zonneklaar. Vrouwen horen helemaal niet te schrijven. Er komt alleen zelfmoord en destructie van.' Of anders gezegd: vrouwen die schrijven zijn gevaarlijk voor zichzelf. Ze moeten dus tegen zichzelf in bescherming worden genomen. Vrouwen zijn niet sterk genoeg. Hun psyche knakt onder de druk van het schrijverschap. Eigenlijk zijn vrouwen eeuwige patiënten: ze moeten vooral veel rusten. Wanneer Virginia Woolf weer eens een inzinking had, kreeg ze van haar man een streng schrijfverbod opgelegd, terwijl schrijven haar nu misschien juist een beetje zou hebben opgelucht.

Natuurlijk pleegde niet elke schrijvende vrouw zelfmoord. Sommige schrijfsters hebben lang en lustig geleefd. Anderen hebben hun pen gebruikt om het hoofd finan-

cieel boven water te houden. En om een inkomen voor hun gezin bij elkaar te pennen. Of ze schreven bij wijze van onafhankelijkheidsverklaring, zoals George Sand, die met dezelfde hartstocht leefde als dat ze schreef.

Schrijven vergt geen grote investering. Je koopt een pen, inkt en papier en je bent vertrokken. Je hoeft er je huis niet voor uit. Je kunt er geld mee verdienen. Heel veel geld zelfs, zoals met brio is bewezen door J.K. Rowling.

Een vraag die Greer zich niet stelt is: zouden al die zelfmoordende dichters en schrijfsters niet hoe dan ook zelfmoord hebben gepleegd? Heeft het schrijven niet voor uitstel van executie gezorgd? Greer heeft wel een oplossing: schrijfsters en dichters moeten het voorbeeld van hun mannelijke collega's volgen en elkaar opzoeken in de kroeg. Ze moeten een school, een beweging, een clubje vormen. Ze moeten steun en weerklank bij elkaar zoeken.

Plaths probleem was niet het schrijven, wel haar toeloze ambitie: ze wilde én de beste moeder zijn én de beste schrijfster. Ze wilde met de meest succesvolle echtgenoot kunnen pronken én ze wilde niet voor hem hoeven onderdoen. 'He is a genius, I his wife,' schreef ze bitter over haar man, de dichter Ted Hughes. En: 'Wie weet aan wie Teds volgende boek wordt opgedragen? Aan zijn navel. Zijn penis.' Plath had geen gebrek aan zelfkennis. 'Dat ik als vrouw geboren ben, is mijn grote tragedie,' schreef ze jaren voordat ze Hughes ontmoette. En: 'Gefrustreerd? Ja. Waarom? Omdat ik niet God kan zijn.'

De vraag of vrouwen wel het recht hebben om te schrijven en of schrijven überhaupt een vrouwelijke bezigheid is, en of schrijvende vrouwen niet kunnen worden vergeleken met dansende apen of broodjes smerende beren, heeft heel wat inkt laten vloeien. Vrouwen zijn vertellers van sprookjes en verhalen, aan hun kinderen bijvoorbeeld, 's avonds

voor het slapengaan. Ze zijn discipelen van Moeder de Gans. In de handen van een vrouw zijn naald en draad op hun plaats, maar niet pen en papier. Tenzij voor het opstellen van een boodschappenlijstje, zoals Jane Austen maar al te goed beseftte.

En pen is een fallisch symbool. Als een vrouw deze ter hand neemt, dan doet ze haar vrouwelijke natuur geweld aan. Zo wordt althans soms beweerd. En vervolgens onderwerpt ze zich aan de regels van het heersende discours, dat per definitie mannelijk is. En logocentrisch. Het begint bij de structuur van een zin: het onderwerp heeft de leiding over alles wat volgt. Het onderwerp als generaal over de ondergeschikte troepen. Of ze onderwerpt zich niet en gaat op zoek naar een vrouwelijke, subversieve syntaxis. Een *écriture féminine* die de regels ondermijnt. Maar wie leest haar dan nog?

In die visie moet de schrijvende vrouw een gevarendriehoek naast haar werktafel plaatsen, want ze begeeft zich op verboden terrein. Ze maakt zich meester van wat haar niet toebehoort: de pen. Ze spreekt waar ze moet zwijgen. En vervolgens lapt ze alle regels aan haar laars: ze creëert chaos, waar orde heerste. Ze ontketent een mini-guerrillastrijd, terwijl de rolverdeling altijd zo helder en duidelijk was: mannen schrijven, vrouwen leveren de inspiratie. Hij de dichter, ik zijn muze. Die eer moge volstaan, maar volstaat dus blijkbaar dikwijls niet. Terwijl – andermaal terwijl – vrouwen zich misschien eindelijk eens bij hun beperkingen zouden moeten neerleggen. Want al dat geschrijf van hen, maakt het hen wel gelukkig? En is het kwalitatief wel sterk? Waar, o waar is de vrouwelijke Shakespeare, Goethe, Cervantes, Mulisch, Claus?

Vrouwen die schrijven zijn gevaarlijk omdat ze het niveau van het literaire bedrijf aantasten. Je laat een vrouw

binnen in het heilige huis van de literatuur en je zet de deur open voor stationsromannetjes. Voor damesblad-gebabbel. George Eliot was zich van dat gevaar terdege bewust en legde de lat voor zichzelf resoluut hoog. Als vrouwen als schrijver serieus wensen te worden genomen, argumenteerde ze, dan moeten ze het vak op een serieuze manier bedrijven: geen wilde fantasie en ook geen gekunstelde stijl, maar wel geloofwaardigheid, intelligentie en soepele zinnen. Op die voorwaarde kunnen vrouwen hun ei kwijt en moet er naar hen worden geluisterd. Ze kunnen mensen en situaties en machtsverhoudingen neerzetten zoals zij ze zien. Geen projecties van mannelijke angsten en verlangens, maar vrouwen van vlees en bloed. Nu worden vrouwen die schrijven echt gevaarlijk. De trucjes en drogredenen om hen te negeren zijn uitgeput.

Voor alle zekerheid gebruikte George Eliot een mannelijk pseudoniem. De woorden van Mary Ann Evans, zoals ze in werkelijkheid heette, zouden nooit hetzelfde gewicht hebben gehad als die van George Eliot, veronderstelde ze – misschien niet geheel ten onterechte.

Over George Eliot schreef Henry James: Ze ziet eruit als een paard, maar wat een vrouw! Wat een talent! Hij noemde haar ‘this great horse-faced bluestocking’. Toen ik Arundhati Roy over haar roman *The God of Small Things* interviewde, vertelde ze me dat in elke recensie een opmerking over haar uiterlijk werd gemaakt. Het bleef recensenten verbazen dat een mooie, frêle vrouw zo’n sterk boek had geschreven. Ik glimlachte en dacht: je bent inderdaad opvallend mooi.

Er bestaan concrete plannen om de portretten van negentiende-eeuwse schrijfsters te verfraaien. Hoe zou Jane Austen vandaag hebben geposeerd? Kunnen we haar

niet met een vleugje mascara opsmukken? En kunnen we die fletse lippen niet rood stiften? Kan Charlotte Brontë niet beter glimlachen? Wel ja, dat kan ze met behulp van de aangepaste software. De schrijfsters uit die verre eeuwen waren niet gediend door het gebrekkige talent van hun portrettist. Tijd voor make-up en fotoshop. Een leuke auteursfoto is goed voor de verkoop. Dat weet elke promotieafdeling van een uitgeverij.

In dit boek zie je vijf soorten schrijfstersportretten. Ik beperk me voor het gemak tot de foto's; de tekeningen en schilderijen tellen even niet mee. Eén: portretten die willen verleiden, die zeggen 'koop mijn boek, vind mij aardig'. Twee: portretten van schrijfsters die zeer tegen hun zin poseren omdat het nu eenmaal moet. Drie: portretten van schrijfsters die jennen en uitdagend. Vier: portretten van schrijfsters die aan hun imago werken. Vijf: portretten die de schrijfsters laten zien zoals ze zijn. Die laatste categorie is de interessantste.

Isabelle Allendes foto is een schoolvoorbeeld van de eerste soort. Ik sluit de mogelijkheid niet uit dat zij gewoonweg in alle omstandigheden een aardige, verleidelijke vrouw is, met een open en toegankelijk gezicht, net zoals Arundhati Roy.

Zeruya Shalev spant de kroon in categorie nummer twee en de jonge Marguerite Duras wint met glans binnen categorie nummer drie. Drie is tussen haakjes de enige categorie die schrijfsters als min of meer gevaarlijk voorstelt. De prijs van categorie nummer vier gaat onbetwist naar de wulpse, sensuele Colette met tijgervel en leeuwenkop. In de laatste categorie zijn Dorothy Parker en Doris Lessing in een nek-aan-nekrace verwickeld. Hun portretten laten de essentie van het schrijverschap zien: concentratie. Parker concentreert zich op haar tekst, Lessing op

iets of iemand buiten ons gezichtsveld. Allebei zijn ze de fotograaf vergeten, net als de foto die straks ergens wordt afgedrukt en waarvan mensen zullen zeggen: zo ziet die schrijfster er dus uit. Zij zijn niet met hun uiterlijk bezig. Hun uiterlijk zal hun worst wezen. Zij zijn bezig met hun werk. Bij Lessing vermoed ik interesse voor iets wat of iemand die weleens in haar volgende roman zou kunnen opduiken. Iets of iemand heeft haar nieuwsgierigheid gewekt. Ze doet aan research.

Vanwege de grote concentratie die hun vak vergt, noemde Nadine Gordimer schrijvers monsters van egoïsme. Streng noteerde ze: 'Schrijvers hebben iets van het monster in zich, althans indien egoïsme monsterachtig is. Wanneer ik wil schrijven, hou ik weinig rekening met andere verplichtingen, tenzij een nieuwe verliefdheid zich heeft aangekondigd. Ik vind mezelf gereserveerd en terughoudend. Ik hou er een geheim leven op na.'

In *Elizabeth Costello* laat J.M. Coetzee een zoon het volgende over zijn schrijvende moeder denken: 'Zolang als hij zich kan herinneren, trok zijn moeder zich 's ochtends terug om te schrijven. Niet storen, onder geen beding. [...] Wat een vasthoudendheid, denkt hij. Ze verdient de erepenning voor betoonde moed.'

Schrijvers worden niet minder in beslag genomen door hun werk dan schrijfsters, maar het wordt van schrijvers misschien makkelijker getolereerd. Of het werd makkelijker getolereerd. Hij is immers het genie. 'He is a genius, I his wife.' En dus betaalt een schrijfster soms een hogere prijs voor die pen, voor dat schrijverschap. En dus loopt ze meer gevaar en zet ze meer op het spel. Soms. Maar goddank niet altijd.